

مقاله‌ی حاضر برگرفته از مجموعه‌ای پژوهشی، با عنوان «بررسی تأثیرات محیط جغرافیایی بر موسیقی قومی» است که نخستین بار در سال ۱۳۷۲ جهت شرکت در فراخوان مقاله در «کلن آلمان» توسط نگارنده تهیه و ارسال گردید. عنوان مقاله مبین این واقعیت است که همواره در پژوهشهای موسیقایی از عناصر تاریخی (تاریخ موسیقی) به عنوان یکی از ارکان مهم تأثیرگذار بر موسیقی یاد می‌شود، حال آنکه از تعیین کنندگی و تأثیرگذاری جغرافیای محیط بر موسیقی اقوام و ملل کمتر سخنی به میان می‌آید.

نوشته‌ی حاضر ضمن اشاره به این نکته، به تأثیر شرایط جغرافیایی بر موسیقی بعضی از اقوام ساکن در ایران پراخته است.

موسیقی محلی و قومی به عنوان بستر اولیه‌ی موسیقی ملی کشورها و بخشی از فرهنگ فولکلور^۱ و میراث برجای مانده از گذشته تاریخی هر ملت، نظر پژوهشگران فرهنگی و هنری را به خود جلب کرده است. در پژوهشهای به عمل

آمده تا زمان حاضر، اغلب بر تأثیرپذیری موسیقی از «تاریخ» تأکید شده، لیکن از نقش و تعیین کنندگی محیط جغرافیایی، کمتر سخن به میان آمده است.

همانطور که تاریخ و وقایع تاریخی در نحوه‌ی شکل‌گیری موسیقی اقوام مختلف تأثیر می‌گذارد، محیط جغرافیایی (جغرافیا) نیز موازی با تاریخ در نحوه‌ی نگرش مردم هر منطقه به هنر و چگونگی بیان آن، تأثیرات بسزایی دارد.

هرگاه ارمغان محیط طبیعی، به جای نیستانهای گسترده و بیشه‌ای از درختان گردو، توت، افرا و شمشاد، سرزمینی پوشیده از یخ و برف، همراه با سرمای طاقت فرسا باشد، بعید به نظر می‌رسد در چنین محیطی سازندگان ساز یا نوازندگان بزرگ و چیره دستی بتوانند خود را به دنیای معاصر معرفی کنند.

آنجا که آب نیست ز دریا سخن مگو
آنجا که خواب نیست ز رؤیا سخن مگو
محدودیت‌های محیط جغرافیایی که مفهوم «کمبایی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

از گوشه و کنار
تأثیر

محیط جغرافیایی

• بهمن کاظمی بر موسیقی

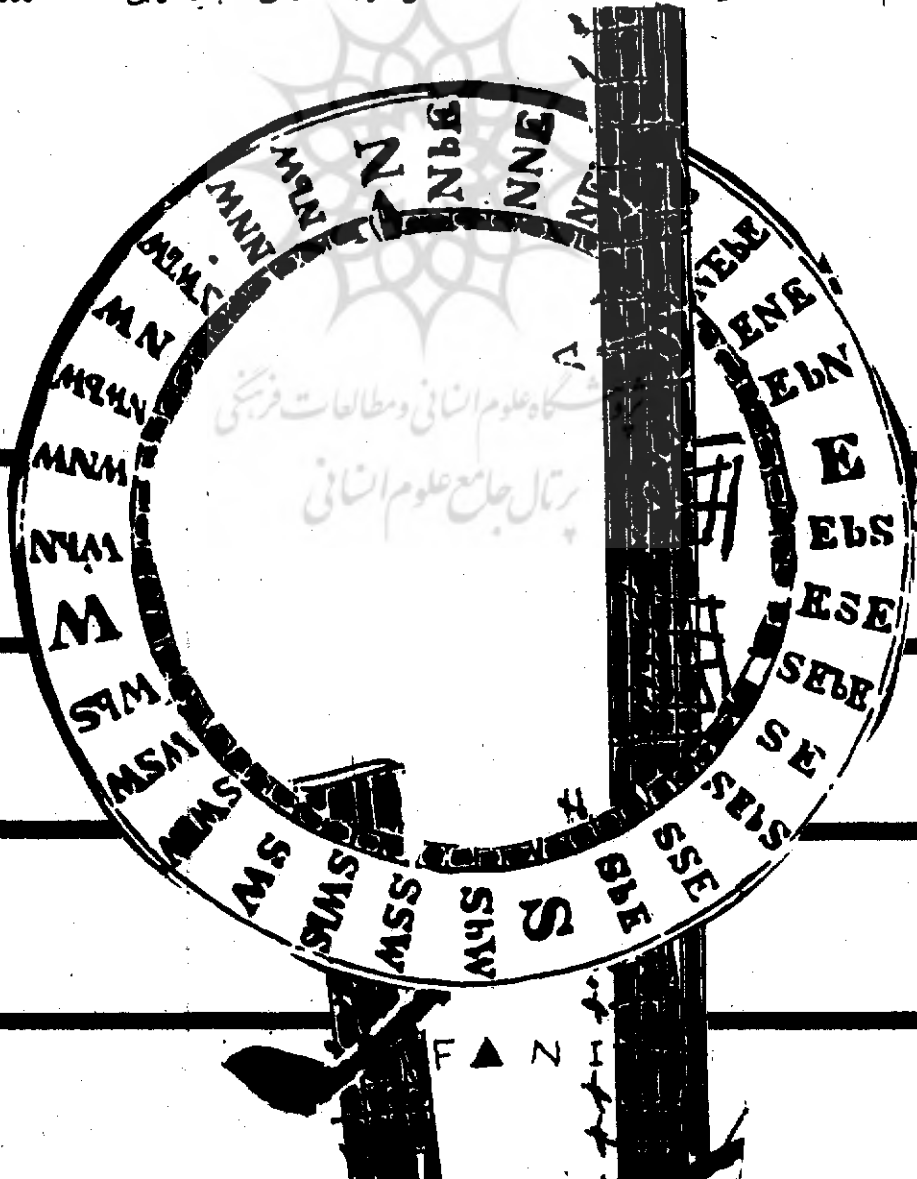
عناصر را یادآور می شود بر رفتار انعکاسی مردم هر منطقه نیز مؤثر است. در محیط کوهستانی، استواری ستونهای سنگی و صخره هایی که گاه در اثر فرسایش به شکل اشیاء و اشباحی جلوه گر هستند، باعث می شوند کوهستان خود را از آثار معماری، بی نیاز بدانند و به این دلیل در اکثر مناطق کوهستانی ایران آثار معماری کمتر دیده می شود، مگر مواردی از قبیل قلعه های جنگی که وجود چنین بناهایی نیز از تأثیر شرایط محیطی ناشی می شود.

در مقابل محیط کوهستان، «کویر» قرار دارد. فردی که ساکن کویر است و مدتی را در کوهستان گذرانده، پس از بازگشت به موطن خود، احساس خلاء و کمبود ایستایی ستونهای سنگی و عظمت محیط کوهستان را درک می کند و این امر باعث می شود تا با دست خود جلوه هایی از محیط کوهستان را در کویر بوجود آورد و در این راه به بازسازی و جبران نقص در طبیعت پردازد. در این باره مردم کویر نه تنها ستونهایی عظیم و با شکوه را خلق می کنند بلکه تمام ظرایف و دقایقی که طبیعت از ارائه آن

قاصر بوده است به نمایش می گذارند. بر این اساس بهترین شاهکارهای معماری کشورمان در مناطق مسطح و کویری قرار دارد.

ویژگیهای محیط کوهستانی در موسیقی نیز مشهود است. در این مناطق، گاه افراد بین دو دره با هم به گفت و گو می پردازند. در این حالت گفت و گوها شبیه به فریاد است و این امر باعث شده اغلب خوانندگان «اوج خوان» که دارای وسعت صدای مناسبی هستند از مناطق کوهستانی باشند و عکس این حالت در مناطق کویری وجود دارد. بنابراین در موسیقی ایرانی نیز قطعات کوهستانی شامل حجاز، کردبیات در اوج خوانده می شوند و دو بیتی های مرسوم مردم کویر، در نهایت آرامش و با صدای بم اجرا می گردند.

محیط جغرافیایی بر رفتار مردم ساکن در مناطق مختلف نیز تأثیر می گذارد. در مناطق غرب و جنوب غربی ایران (دامنه ی کوههای کبیر کوه واقع در استان لرستان) حاصل شرایط محیطی، آب و هوایی خشک، روزهای گرم

و شبهای سرد است. تأثیر چنین شرایطی به خشکی سطح پوست ساکنان این منطقه می انجامد و موجب بروز انعکاسهای عصبی و رفتارهای پرخاشگرانه می شود. نمود این شرایط در رفتار اجتماعی این افراد، خصلت جنگجویی، سلحشوری و روحیه ی حماسی «قوم لر» را فراهم آورده است.

این ویژگی در هنر قومی آنان نیز تأثیر گذاشته است. بر این اساس، قوم لر در انتخاب گام موسیقایی خود، دستگاه «ماهور» را بر می گزینند تا به این طریق شکوه، عظمت و صلابت قوم خود را به نمایش بگذارد.^۲ در اغلب ترانه های این قوم مفاهیمی مانند، جنگ، تفنگ، فشنگ و مظاهر طبیعی محیط کوهستان از جمله: کوه، اسب، پلنگ و... به چشم می خورد.

روح اصلی ترانه ها حماسی است. حتی در ترانه های غزل گونه و عاشقانه، سخن از دزدیدن یار از قبیله ی مجاور به میان می آید.^۳

در مقابل چنین محیط جغرافیایی، مناطق شمالی ایران قرار دارند. رطوبت هوا در این مناطق به حد اشباح و سطح پوست افراد، بیش از حد معمولی مرطوب است، بنابراین مردم این مناطق، از عصبیت محیطی، در امان مانده اند و در وضعیتی آرامش بخش به سر می برند.

موسیقی مرسوم این نواحی آواز لطیف «دشتی» است و کلام ترانه ها مملو از مضامین لطیف و عاشقانه، گل و بلبل، بهار، ظرف چمن، خم گیسوی نگار و... علیرغم آنکه چنین شرایط آب و هوایی، باعث شکل گیری چنین نغمه های لطیفی شده است، لیکن نوازندگان سازهایی که سطح سازهایشان را پوست فرا گرفته (تار، کمانچه، تنبک و...) از چنین وضعیتی (فراوانی رطوبت هوا) خرسند نیستند. زیرا هوای مرطوب، کیفیت مطلوب صدای ساز (سونوریت) را از بین می برد. بنابراین به طور طبیعی در این ناحیه نوازندگان گرایش به نواختن سنتور دارند و عنایت کمتری نسبت به سازهایی آمیخته با پوست طبیعی از خود نشان می دهند. در این باره وجود نیستانهای متعدد در استان اصفهان نیز به کثرت نوازندگان نی در این منطقه انجامیده است و مردم این منطقه از شرایط طبیعی حداکثر استفاده را برده اند. تنوع شرایط جغرافیایی باعث تنوع در شکل سازها نیز می گردد کمانچه ی قوم لر (کمانچه ی پشت باز) نسبت به نوع مرسوم آن در موسیقی سنتی و دیگر نواحی از این دست به شمار می آید.

بسیاری از آیین های سنتی و مذهبی که با موسیقی همراه هستند در نحوه ی بیان متأثر از شرایط جغرافیایی می باشند. بعضی از اقوام در مناطق کم باران، هنگام بارش باران در مزارعشان به پایکوبی و ترانه خوانی مناسب این آیین می پردازند و این در حالی است که مردم شمال ایران تقریباً اکثر روزهای هفته شاهد بارندگی هستند و وجود چنین آیین های موسیقایی برای آنها مفهوم کمتری می تواند داشته باشد.

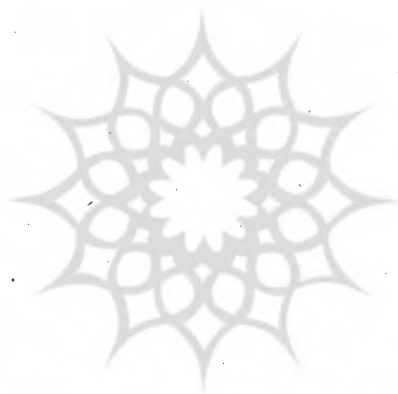
از مجموع آنچه بیان گردید می توان به نتایج زیر اشاره نمود:

- ۱- شرایط جغرافیایی بر رفتار و ذهنیت مردم مناطق مختلف تأثیر متفاوتی می گذارد.
  - ۲- مردم هر منطقه بر اساس شرایط اولیه ی محیطی خود به انتخاب ساز و نغمه های موسیقی می پردازند.
  - ۳- تنوع جغرافیا ضمن آنکه تنوع نغمات و سازها را به همراه دارد می تواند به ایجاد سبکهای مختلف نیز بیانجامد.
  - ۴- بسیاری از مفاهیم ترانه ها در نزد اقوام مختلف متأثر از شرایط اقلیمی آنها است.
  - ۵- برخی از آیین های ملودیک اقوام نیز به نحوی از شرایط جغرافیایی تبعیت می کنند.
- باقی این غزل را ای مطرب ظریف
زین سان همی شمار که زینسانم آرزوست

پی نوشت:

- ۱- فولکلور برگرفته از دو واژه ی Folk به معنی توده و Lore به معنی دانش: به مجموعه ای از عادات، رسوم، تصنیفهای عامیانه، متلها و قصه هایی که در میان توده ی مردم در طول تاریخ بوجود آمده اطلاق می گردد (فرهنگ معین).
- ۲- تولستوی نیز در کتاب هنر چیست معتقد است یکی از کارهای ویژه در هنر، جبران نقص در طبیعت است (انتشارات امیرکبیر، ۱۳۵۴).
- ۳- گام ماهور که منطبق بر گام ماژور اروپایی (با اشتراک و افتراقات خاص خود) است، همواره احساس حماسه، شکوه و عظمت را با خود به همراه دارد و سرود ملی کشورها که بیانگر عظمت ملی آنان است اغلب در این گام ساخته می شود.
- ۴- ظاهراً چنین مراسمی در سایر اقوام با تفاوت ها و شباهتهایی وجود دارد و منظور اصلی دزدیدن واقعی یار نیست بلکه نمودی از شجاعت فرد عاشق است.

تازه‌های کتاب و نوار

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی

تازه‌های کتاب و نوار